

SZABADOS GYÖRGY NORBERT

Munkáslét a Magyar Gördülőcsapágy-gyárban a klasszikus szocialista rendszerben

1. Bevezetés

A rendszerváltást követően 20 évvel sem csökken az érdeklődés az előző rendszerbeli munkásléttel kapcsolatos kérdések tekintetében¹. Az 1949-től 1989-ig tartó történeti időszakban igen sok minden a munkásokról szólt, a kritikai érdeklődés elsősorban '89 után erősödött fel. A tudományok, ezen belül pedig a történettudomány és a szociológia nyilvánosságának két fontos aspektusa emelhető ki: egyrészt eddig kevésbé preferált szakmai területekkel is foglalkoznak, szélesebbkörű tudományos érdeklődés figyelhető meg. Másrészt a múlt, a szocializmus 40 éve maga is a tudományos igényű valós megismerés vágyának középpontjába került, ütköztetve azt, amit a kor szelleme mondott el a saját módján és azt, amit a mai kor vizsgálója az ideák, a befolyások fátylának fellebbentésével feltár.

A rendszer ideológiája szerint a hatalom a munkásosztály² kezében kellett, hogy legyen. Vitatott, hogy mennyire volt egységes a munkásosztály, gyakorlatilag számban, képzettségben, strukturáltságban valójában igen megosztott volt. Az egyenlőségnek a

¹ Lásd például Valuch Tibor (2012): Munkás-társadalom-történet. Közelítések és fogalmi kérdések. Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 13.évf. 49.sz. Budapest., 5-16.p. vagy Kuczi Tibor (2011): Munkásprés. A munka kikényszerítésének történetét az ipari forradalomtól napjainkig. L1Harmattan Jelenkutató Alapítvány, Budapest illetve Bihari Sára et al. (2012): A munkáslét és emlékezete Ózdon. Metszetek Társadalomtudományi Folyóirat. 1.évf.1.sz. , Debrecen, 67-84.p.

² 1945 után a magyar társadalomtudományokban a történelmi materializmus „két osztály” elmélet, majd a Sztálin által megfogalmazott „két osztály és egy réteg” modell uralkodott. A társadalomnak az ideológiai elvárásoknak megfelelő képe összetételét tekintve többségében munkás, így alapvetően uralkodó osztály (Valuch 2005: 23). A rendszer ideológia tehát azt sugallta, hogy az ötvenes évektől kezdve a társadalom homogénebb, ahol a többség munkás, és osztály képez. Az ideológia ellenére a '60-as évektől vita van a tekintetben, hogy ki a munkás, osztályt képez-e, az osztály egységes-e, és valójában a munkásosztály soha nem volt teljes összhangban az ideológiai tartalmával.

szocializmuson belül érvényesülni kellett, legalábbis szólamokban, külsőségeiben. Hradil (1995: 348) szerint ebben az időszakban elsősorban az osztály (és ezen belül is főként a munkásosztály és sajátosságai) és rétegelméletek voltak meghatározóak, melyek osztály és réteg specifikus kulturális minták és viselkedésformák koncepciójához vezettek. Meglepő módon „még a társadalom olyan helyein is, ahol az ipari munkásvilágnak semmilyen direkt hatása nem tételezhető fel, nagy indirekt hatást tulajdonítottak a réteg és osztály specifikus tényezőknek”. Hradil szerint ennek eredménye egy sajátos látásmód. A látásmód elemei determinisztikus feltételezésekben jelentkeznek, az ideológia individuuma alapvetően tehát szorosan integrált a társadalomba és az osztály egységes képét igyekeztek bemutatni. Az osztályidegenség miatt a hagyományok kevésbé érvényesültek: a társadalmi mobilitás során elsősorban a parasztság hagyományai éltek tovább a munkásság legnagyobb részében is (pl. értékek, ünnepek stb.). A mobilitás kezdetben kényszerből fakadt (tsz-esítés, a hiányzó szakemberek gyors kiképzése, megbízható ideológiai vezetők stb.). A Kádár-korszakban megjelennek a modernitás jegyei az oktatási és belső képzési rendszerekben, a munkakörök kialakításában. Megközelíthető a korszak a menedzsment szemszögből is, miszerint a nagyüzemi működés során mindinkább megfigyelhetőek a szervezeti kultúrának a nemzetközi sajátosságai, az ideológiai nyomás visszaszorulása.

2. A vizsgálat tárgya és módszerei

2010 tavaszától kezdtem el foglalkozni munkásságtörténeti kérdésekkel, érdeklődésemet pedig rövidesen egy konkrét korabeli debreceni nagyüzem, a Magyar Gördülőcsapágy-gyár története keltette fel. Különösen az érdekelt, hogy vajon a rendszerre általánosan érvényes elvek, sajátosságok mennyiben érvényesültek egy vidéki ipari üzem esetében. A vizsgálat időszak 1949-től az 1960-as évek közepéig terjed, melyet Kornai (1993: 65-93) klasszikus szocialista rendszer időszakának tekint. Meglátásom, hogy a korszak nagyüzemének példáján keresztül a vizsgálati témám részletei feltárhatóak, így több évtized távlatából az üzem akkori helyzete, a fenti vizsgálati szempontjaim részletei részben megismerhetőek. Részleteiben a munkásság értelmezési kérdéseivel, a gazdasági-politikai folyamatok leképződésével, a munkakörülményekkel, illetve a munkások korabeli helyzetével kívánok részletesebben foglalkozni.

A Magyar Gördülőcsapágy Művek jubileumi emlékkönyve (Gyarmati-Serfleik 1977) a rendszerváltás előtti összefüggésekben ismerteti a gyár történetét. Az első öt éves terv az ipar nemzetgazdaságon belüli hangsúlyának erősítését fogalmazta meg. Miután a nehézipari gyártmányok egy jelentős részét külföldről szerezte be a háború előtti az ország, a hidegháborús elszigeteltség hatására az időszak elejére jelentős csapágyhiány alakult ki. A problémát elsőként a használt csapágyak begyűjtésével és felújításával

szerették volna enyhíteni, a diósgyőri üzem mellett ugyanakkor a szükségletek miatt átmeneti megoldásként Csepelen is létrehoztak egy üzemet. A debreceni gyár létrehozásáról 1952-ben született döntés, egyrészt a mai Kassai út végén egy új területen, illetve a Széchenyi és Nyugati utcák találkozásánál lévő huszárlaktanya területén megvalósítva. Az első idők nehezen mentek, a munkában jelentős az átképzés szerepe, a kezdeti szép eredmények után a gyártás stagnált, egészen a második 3 éves tervig. A beruházások is elhúzódtak, egészen a második ötéves terv végéig. Baranyi (1976: 291) két részre osztotta fejlesztést, az első rész 1952-től 1963-ig tartott (a gyár felépítéséig és a debreceni illetve diósgyőri üzemek egyesítéséig), majd nagyobb irányú fejlesztés 1963-66-ig történt (műszaki fejlesztés, gépi modernizáció), melynek során az első időszakhoz képest megduplázódott a termelés. A már egyesült Magyar Gördülőcsapágy Művek a '60-as évek végére világszínvonalú és híru gyár, termelésének 50%-át exportálva.

A vizsgálat módszerei többértékűek voltak. Az alapinformációkat a választott üzem monográfiája adta, a további információk elérése érdekében egyéb forrásokra is támaszkodhattam. A Debreceni Egyetemi Könyvtár raktárában, illetve internetes felületén található korabeli posztereket kutattam fel és azok tartalmát korabeli összefüggésben próbáltam meg értelmezni. Oral history keretében interjúkat készítettem az adott időszakban már ott dolgozókkal. Olyan interjúalanyaim is voltak, akik a szervezetenél a vizsgált időszak után kezdtek el dolgozni, ám munkatársaik, rokonok révén ismerettel rendelkeztek az adott időszakról. Nem volt egyszerű feladat visszaemlékezőket találni, meglepő módon mégis létezett köztük egy informális kapcsolatrendszer, mely a hálóba jellegű mintavételezést lehetővé tette.

3. A munkásság értelmezési kérdései

A szocialista társadalmakban azt állították, hogy a társadalmi osztályok, vagy legalábbis a hierarchikus társadalmi struktúra a termelőeszközök magántulajdonának eltörlésével eltűnt és egy osztályok nélküli, szocialista társadalom épül ki. A proletáriátus alapegysége a munkás (kezdetben mint egyén, később már mint közösségi egyén, csoport-csapat, vagy akkori elnevezéssel élve brigád tag). Valuch (2012: 11) szerint első megközelítésben viszonylag könnyű választ adni arra, hogy ki is a munkás, ő az ugyanis, aki fizikai munkavállalóként munkaerejét értékesíti, és megélhetését ebből biztosítja. A termelőmunka végzése a munkásosztályhoz tartozás szükséges feltétele, ugyanakkor nem elégséges feltétele. A termelőmunka kategóriája kiterjedtebbé válik az iparban az úgynevezett összmunkás megjelenésével; beletartoznak azok a felügyelők, alsóbb szintű menedzserek, mérnökök, technikusok, akiknek munkája szükséges részét alkotja a teljes „termelési szervezetnek” a gépiparban. A munkásságot nem célszerű leszűkíteni az iparban, építőiparban foglalkoztatottak csoportjára, az ipari munkás helyett célszerűbbnek látszik a szerző szerint a városi munkás fogalmát alkalmazni (a

városhoz kötődő munkavégzés miatt). A városi munkás az ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett és szakképzetlen, fizikai munkát végző munkavállaló.

A vizsgált gyár működésének alapját a munkások jelentették. Munkásnak lenni akkoriban – főként a debreceni viszonyok mellett – presztízs, egyfajta rangot jelentett. Az interjúalanyok véleménye ebben a tekintetben egyöntetű volt.

„A mentális megbecsülés mellett az anyagiakat figyelembe véve a végzett munka után tisztességes megélhetést biztosított az akkor életszínvonalnak megfelelően, biztos megélhetést”.

A többség a háború utáni munkanélküliség után örült, hogy munkás lehetett.

„Legjobban azok örültek, akinek a képessége vagy a lehetősége hiányzott ahhoz, hogy továbbtanuljon és előrelépjen. Akik tehát egy alacsonyabb szellemi síkon maradtak, annak a munkás lét teljesen megfelelt. A munkásság és az ipar feltétlenül összekapcsolódott. Ezen a téren a gyárban munkásnak lenni megtérült, többek állítása szerint is majd kétszeresét jelentette bérben a település más üzeméhez és más foglalkozáshoz képest”.

Első a Biogál, második a Csapágygyár volt a fizetések színvonala terén: az akkori órabér 6,5 Ft, havibér 1300-1400 Ft volt.

„Nem volt egyszerű ugyanakkor munkásnak lenni. Túlságosan egyoldalú, egysíkú volt a bérezés, mindenki keresett, nem volt különbség a legjobb és legrosszabb között. A munka valójában nehéz volt, kezdetben teljesítménybérben dolgoztak, a vizsgált időszakban 3 műszakban (műszakpótlékok voltak), később 2 műszakos munkarend is érvényben volt”.

Ugyanakkor volt, aki a következőképp látta ezt:

„Abban az időben mindenkinek dolgozni kellett, büntették, aki nem dolgozott, ilyen alapon nem volt kimondottan dicsőség és nagyra való dolog, inkább kényszer volt. Én nem tartanám presztízsnak, hanem szükségszerűségnek.”

Sokaknak az élet kezdetét is jelentette, interjúalanyaim közül többen is a vizsgált időszakban kezdtek el iskola és katonaság után dolgozni, a gyárban többek elsőként.

„Akkoriban a gyárakban 2-féle munkáscsoport volt: az egyik a közvetlen iparosok, akik nemrég „szabadultak” fel, tehát már szakmai ismeretekkel rendelkeztek, komplex szerszámkészítő, lakatos, ők rövidesen gépbeállítók, művezetők, technológusok, középkáderek, műszaki rajzolóok lettek. Egy jó szakma kellett, és akkor biztos életpálya állt előttünk, és akkor abban a szakmában tud boldogulni.

A munkás jelentése – az egyik visszaemlékező szerint:

„Kétkezi melós, proli. Fizikai, nem pedig szellemi, effektív termelő munkában volt mindig. A képesítés ugyanakkor igen fontos volt, egy szakmunkásvizsgával egy biztos munkahelyen az ember egy életet ki tudott bekkelni”.

A másik részüket, mint betanított vagy segédmunkásokat vidékről hozták be.

„Sokan jártak be vidékről, nyilván azért jöttek, mert jobb keresetet adott a gyár, valamint ahhoz a paraszti munkához képest, hiszen egy iparosodó korszerű üzemben rangot jelentett a falusi mezőgazdasági munkához képest”.

„Kiszámították, hogy hány ember kellene a fejlesztés után (a 60-as évre ez már

többszörös állományt jelentett), 1200-ról 5000, így kezdték el behozni a fiatal, szakma nélküli fiatalokat, nőket, férfiakat, ezeket tanították be a gépeken, mellette az ő szakmunkásaik voltak a gépbeállítók”. A fellelt posztterek ezen a területen szintén munkaerő igényről tanúskodnak (1. ábra).

1. ábra. Korabeli toborzási propaganda

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetmi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

Néhány év alatt a gyár munkáslétszáma jelentősen nőtt.

„Feltűnően hamar illeszkedtek be a vidékről és más területekről jött emberek, 2-3 hónap után a nagy monstrum gépeket nagyon jól kezelték. Jó emberanyag volt és megpróbálták őket helyben tartani.

Legfontosabb vonzerő a lakás volt, és ezek építésének elindításával tudták elsősorban őket megfogni”.

4. A gazdasági és politikai folyamatok

A gazdasági és politikai folyamatokat tekintve a közkeletűen csak "ötvenes éveknek" nevezett periódusban a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) - a Szovjetunió első öt éves tervét (1928-32) másolva - grandiózus, radikális és torz iparosítási programot hajtott végre. A terv irreálisan magas eredményeket célzott meg, ezeket gyakran módosították, és a nemzeti jövedelem 35%-át szánta beruházásokra, mely példa nélküli az ipar történetében (Baranyi 1976: 287). Az már a korábbi kutatásokból is tudható volt, hogy a hidegháborús hisztéria miatt a beruházások és fejlesztések végletesen a nehéziparra, azon belül is az alapanyaggyártásra és a (szén)bányászatra koncentráltak, évtizedekre meghatározott pályára állítva Magyarország gazdasági fejlődését (Germuska 2012: 1). A szerző szerint a tervgazdálkodási rendszer bevezetése a szovjet technológiai-termelési modell átvételét jelentette, és a középtávú tervek alapvetően egy erőltetett, rohamtempójú gazdálkodási formát eredményeztek, ahol a végső cél az agráripari országból ipari agrár országot létrehozni.

2. ábra. A tervgazdálkodás propagandája

Forrás: Magyar Diafilamgyártó Vállalat, é.n.

A népgazdasági tervfegyelem sértését szankcionálták, megsértését súlyos esetben 2-5 évig terjedő szabadságvesztéssel büntették. A második hároméves és a második ötéves terv időszakai a gazdaságpolitika új útjait jelentette. Továbbra is fontos volt a beruházás, ugyanakkor a jelleg változott, a feltételei, irányai és célkitűzései megalapozottabb, területi aránytalanságok megszüntetését tűzték ki célul (többek között az öt vidéki nagyváros iparosításának gyorsításával), a nehézipar egyoldalú túlsúlya enyhült, a mezőgazdaság és infrastrukturális ágazatok előtérbe kerültek (Baranyi 1976: 306).

Az '50-es évek iparosításának hatására Debrecen fokozatosan ipari várossá vált, a város iparában a nehézipar került első helyre. Ekkor alakultak ki a legnagyobb működő üzemek, köztünk a Gördülőcsapágy-gyár, megteremtve a gépipart a településen, de infrastrukturális beruházások is történtek, melyek közvetve járultak hozzá az ipar fejlesztéséhez Baranyi (1980: 26). Az egyik jelentős probléma a képzett szakember hiány volt, hiányzott a szakképzett munkásgárda, de emellett villamos energia ellátási problémák, ipari vízellátási problémák is rendszerint jelentkeztek. A második ötéves tervben a korábbinál jelentősebben helyeződött hangsúly az üzemek technikai-műszaki korszerűsítésére (ekkor jött létre a Magyar Gördülőcsapágy Művek és annak új gyára), jelentős volt az importgépekre költött ráfordítás. A megye iparának kb. 90%-a itt helyezkedett el, a nehézipar továbbra is preferált volt (a beruházásokra fordított összeg 78,5%-val) és a megye ipari termelése évi 12%-a nőtt.

A vizsgált időszakban három tervgazdálkodási periódus volt, a debreceni gyárral szemben akkoriban feltehetőleg jelentős elvárások fogalmazódtak meg. Interjúalanyaim a gyár politikai-gazdasági meghatározottságát alapvetően kétféleképp látták. A válaszadók egyik csoportja szerint a politika jelentősen befolyásolta a gyári munkásosztályt:

„Nagyban meghatározta. Dúlt a szocializmus. Nagy pártélet volt, szakszervezet volt, munkásörtség volt, bent volt a munkahelyen a politika. A politika a működésbe beleszólt, minden szinten, a pártpolitikai érdekek jelen voltak”

Kezdetben, az első tervek idején fokozottak voltak az elvárások, a propaganda erre nagy hangsúlyt helyezett.

A válaszadók többsége erre a vizsgálati szempontra ugyanakkor másféleképp emlékszik:

„50-es években tudomásom szerint a csapágygyártás annyira kezdetleges volt, hogy annak első felében a gyár állami támogatással veszteséges. '57-től vált rentábilissá, 1958-ban kaptak először nyereségprémiumot, majd azt követően szinte minden évben nyereséges. Mindemiatt az a hatalmas kényszer akkoriban ez nem volt észlelhető, legalábbis itt”

Egy további visszaemlékező interjúalanyom erről a következőképp gondolkodott:

„Az az igazság, hogy mivel a csapágygyártáshoz nem sokan értettek, hagytak bennünket dolgozni, feltűnően hagytak. Az első terv túlfeszített volt, az ötéves terv elvárásai országos szinten is azok voltak, a csapágygyárban pedig minden úgy csapódott le, mint másutt, de

„mivel a sajátosságokat csak az itt lévők ismerték, soha nem volt olyan feladat, amit nem tudtak volna túlteljesíteni”.

Találkoztam olyan állásponttal is, amely szerint a politika egyáltalán nem befolyásolt.

„Nem határozta meg a politika, megmondom őszintén. Az előrelépéshez, a hosszú távú érvényesüléshez kellett a háttér. A párt lényege az ideológia, a munkaterv, de 80%-át a párt tevékenységének a munka tette ki. A munkából indult ki minden. Mindig is úgy éreztem, hogy a politika, mint befolyásoló tényező nem volt meghatározó”.

Egyes vélemények szerint ugyancsak fokozottak voltak a munkateljesítmények, és ebben az ideológia szerepe jelentős volt:

„Igyekezni kellett a táboron belül, mindig a verseny volt, mindig a tőkés, a kapitalista világgal szemben volt állítva, mindig a munkaverseny szervezésével próbálták ösztönözni, kényszeríteni az embereket”.

A korszak második felében az elvárások reálisabbak, megalapozottabbak voltak.

„Vezetői szinten az elvárásokat később úgy fogalmazták meg, hogy megkérdezték tőlem, hogy mit tudtok vállalni az ötéves tervben, erre mondtam valamit, akkor arra rátettek még 2 százalékot, ez afféle diszkrét dolog volt. Anyag kihozatali normában nyugati színvonalon voltunk, a nyugati gyárban is jártunk ugyanis tanulni, nemcsak keletre”.

Az archívumban fellelt poszterek a korszak második felében már mérsékeltabb elvárásokról, tervekről adnak hírt (3. ábra)

3. ábra. Mérsékeltabb áramlatok a teljesítményelképzelésekben

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n

5. A munkakörülményekről

A munkakörülmények tekintetében – az ideológiai és politikai elvárásokkal összefüggésben – a korszak első felében erős feszítettség volt érzékelhető. Ezeknek az éveknek a tipikus jelenségei a munkaversenyek, melyek verseny helyzetet teremtettek a teljesítmény fokozására, gyakran irreális, megfoghatatlan célokkal vagy épp teljesítmény rekordokkal. Tóth (2008: 271) írásában például egy olyan kitüntetett szövő munkásnőről is írt, aki 1200%-os teljesítményt produkált, ugyanakkor megjegyzi, hogy csak a gyár hozott ki neki ennyit, hogy növekedjen a presztízsük. A normákat ugyanakkor nem volt érdemes túlteljesíteni, mert a túlteljesített norma rövidesen alapnormává vált. A teljesítmény növelési kényszer a munkafegyelem és a teljesítményi mutatók romlásában kezdtek megmutatkozni. 1953-tól a Szovjetunió élén bekövetkezett változások miatt a nehézipar fejlesztését visszafogják, és helyette a közszükségleti cikkekre koncentrálnak, a globális fenyegetettséget pedig megfelelő békepolitikával kívánják enyhíteni. Ennek hatása, hogy 1954-től „új vonal” szellemében a honvédelmi ipari üzemeknek mintegy 45-50 %-át alakították át egyik évről a másikra úgy, hogy azok alkalmasak legyenek a boltokban évekig jóformán nem kapható „közszükségleti cikkek”, illetve a mezőgazdasági termelést segítő munkaeszközök gyártására (Germuska-Murányi 2001: 1). 1960-tól a mezőgazdaság is fejlődésnek indult, 1960 és 1980 között talán a magyar agrártörténelem legsikeresebb korszakát hozta (Harcza et al. 1994: 16). 1956-tól a Kádár-kormányzat már igyekezett megélhető körülményeket biztosítani béremelésekkel, a szociális ellátás kiterjesztésével, lakásokhoz juttatásokkal. Komoly béremelést indítványozott és a politika kiemelt figyelmet fordított a nagyüzemi munkások életkörülményeinek szinten tartására és javítására. Ezt követte fokozatosan a szociális ellátás kiterjesztése, a lakáshoz jutás támogatása, a kötelező munkaidő csökkentése, mely az „élni és élni hagyni” jellegű politikai gyakorlat relatív sikerességét jelentette (Valuch 2005: 224).

Az első részletes statisztikai adatok szerint 1962-re Hajdú-Biharban az egy főre jutó évi nettó jövedelem a munkás-szellemi háztartásokban 9648 Ft volt. A jövedelmek átlagosan 80%-a munkabérből és prémiumból származott (Baranyi 1985: 182). Az iparosítás nem párosult az életszínvonal tervezett emelkedésével. A településen egy '56 utáni felmérés még mindig arról ír, hogy a munkások jobb munkaszervezést és kevesebb anyagihiányt igényeltek. Bizonyos üzemek szociális intézményei hiányosak voltak, öltöző, fürdő nem volt. Debreceni általánosságban a munkahelyek meglehetősen zsúfoltak voltak, sok volt köztük az egészségtelen (kedvezőtlen világítás és szellőztetés). Különösen javítandó terület volt a munkavédelem, a védőétel-ital és a munkaruha (Mojzesné 1978: 164). Ugyanakkor az emberek munkateljesítménye jó, az egyik kongresszusi munkaversenyben általános volt a túlteljesítés és nagy bérmegettegetés is született.

A munka és munkakörülményekkel kapcsolatosan az irodalmak általában lehangoló képet festettek. Érdekes, hogy interjúalanyaim ezzel kapcsolatos emlékei és véleményei megoszlottak.

A munkaeszközökkel kapcsolatos álláspont egyik visszemlékezőm szerint az alábbi:
„Az akkori technikai eszközök a maihoz képest elavultak, de a műszaki fejlesztés megindult és éreztette hatását”.

Másik alanyom a korabeli viszonyokat kedvezőtlennek éreztette:

„A régi üzemben nem volt pénz a szociális ellátásokra, mostoha körülmények voltak. Az 50-es évek elején nagyon rossz helyzetben volt az ország, az életkörülmények is lényegesen rosszabbak voltak. Munkaruhát sem adtak. A kovácsüzemben, edzőüzemben, melegüzemben elő volt írva a kötelező ásványvíz biztosítás, másutt nem. 1300 fokos kemence mellett erre szükség is volt, másutt nem. A huszárlaktanyában még nem volt étkezdé, mindenki leült, lekucorodott a gépe mellé, elővette a kis motyóját és evett. Orvosi rendelő már a régi gyárban is volt, ugyanakkor szellőző, ilyesmi nem volt. A megvilágítás elfogadható volt, főleg az akkori körülményekhez képest. Nagyon sok volt a túlóra, rendszeres volt a munka, de nem az egész gyár dolgozott szombaton és vasárnap, csak a termelésben.”

Ezzel párhuzamosan hasonlóan emlékezik egy további megkérdezett:

„Nem volt olyan ellátott, mint mostan. Emlékszem, amikor fizikai munkás voltam, saját ócska ruhámban dolgoztam, a munkaruhát később vezették be. Volt öltöző, szekrény, zuhanyozó, közös nagy terem, ahol zuhanyoztak munka után. Az orvosi ellátás kiváló volt az elejétől kezdve, jó szakorvosok végig, később az új épületben egy rész - a szociális épület alsó része - az orvosi ellátást és munkaerő gazdálkodást szolgálta”.

Az egyik volt vezető a munkaviszonyokat az alábbiak szerint észlelte:

„Az első perctől kezdve az ún. szociális ellátások, munkavédelmi feltételek magas szinten voltak, és főleg azért, mert a korszerű gépekhez nem csak az volt előírva, hogy milyen technológiával kell dolgozni, hanem hogy milyen munkavédelmi rendszereket kell betartani. Például önálló kihelyezett orvosi garnitúra már az ötvenes évektől megtalálható volt, ahol például azzal is foglalkoztak, hogy az olajtól az emulziótól nem-e ekcémásodik a munkás keze”. Később szociális épület létesült, ott modern orvosi rendelő, nőgyógyászat, fogászat, bőrgyógyászat és önálló munkavédelmi iroda is volt. 2 hetente a vezérigazgató munkavédelmi szemlét végzett, és jegyzőkönyvbe vették a hiányosságokat, ezeket pedig a következő szemléig ki kellett javítani”.

Az egyik volt üzemvezető lassú javulásról számolt be:

„A '60-as évek elején, amikor új vezérigazgató lett, elrendelte, hogy minden üzemben legyen legalább 2-3 hűtőszekrény. Addig az sem volt. Ide is jöttek külföldiek, akiket szegyenkezve kísérték végig az üzemben, hogy ahogy mentek ott kucorgott a munkás a gép mellett és ette a szalonnát, mellette tiszta olaj minden, és ezért szegyenkezett az ember. Az új üzemben rendezettség volt. Ezt látta a csapágyat megvásárló is. A csapágy nagyon nagy tisztaságot, pontosságot igényel és nagyon lényeges, hogy milyen körülmények mellett állítják elő. A vevővel szembeni bizalom az mindig a környezet határozta meg, bízott vagy nem bízott. Bizalom alapján történt aztán a megrendelés.”

A régi és új telephely között érzékelhető volt a minőségbeli különbség. Az új helyen a viszonyok korszerűbbek, emberibbek voltak:

„Rendben volt minden. Egy új helyen, a tengeri földre építették az épületeket. Noha a kisgyárban (Széchenyi-Nyugati utca) még nem voltak első osztályú körülmények, de itt (Kassai út) már üzemi konyha is volt az első perctől, gyönyörű ebédlő. A munkások körülményei biztosítva voltak”.

A rendszer propagandájában az ember szintén értéket képviselt:

4. ábra. Az ember szerepe az értékteremtésben

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

A bérekkel kapcsolatos álláspontok az alábbiak voltak:

„A Rákosi-időszakban kicsi bérért kellett dolgozni, 1958-ban bérrendezés volt. A fizetési arány nem volt a különböző végzettségeknek, beosztásoknak addig megfelelő. Erre jött a párthatározat, hogy felül kell vizsgálni a munkásosztály helyzetét, és főleg a nehézüzemekben, kovácsüzem, hőüzem, köszörűs, forgácsoló és egyéb 3 műszakos üzemekben felül kellett vizsgálni a helyzetet. Valamivel a bérrendezés után jobb lett”.

Részleteket is megfogalmaztak a munkával kapcsolatos gyakorlatról:

„Az élet nagyon a munkáról szólt. Akkor még tervgazdálkodás volt, amit gyártottak, az az egész KGST-t ellátta (el kellett, hogy lássa). Rengeteget kellett gyártani, gyakorlatilag éjjel-nappal. Akkor három műszakos munkarend volt, szabad szombat nélkül, és rendszerint vasárnap is dolgoztunk, ugyanúgy, mint a hétköznapiokon. 8 órás műszakok voltak, nem volt jellemző, hogy ez több óra lett volna. '69-70-től bevezették a kétműszakos munkarendet, reggel hattól este hatig és este hattól reggel hatig. Alapjában véve addig három műszakos rend volt. Ez a munkarend olyan kimerítő volt, hogy amellet más vállalni nem lehetett. Sem másodállást, sem egyebek. Jobbak voltak a jelenlegihez képest a feltételek, mindent megadtak. Jobbak voltak, mint ma, a cégnek több üdülője volt, védőruha, védőital, egyebek”.

A munkaversenyeket külön is megemlézték:

„Az első volt a sztahanovista mozgalom, álmozgalom, megteremtett, kicsinált valami, nem voltak olyan teljesítmények, mint amit kimutattak, a párt érdekei szerint voltak, a párt mindenbe beleszólt. Eszmeileg, nem szakmailag irányított a párt, eszmeileg próbált befolyásolni és hatni, szakszervezet, mozgalmak, versenyek szervezésével jobbnál-jobb eredményekkel. Nagyon sok mozgalom indult, de ebben az ipari munkások nem részesültek kedvezményben. Igaz, hogy sok volt a kitüntetés, augusztus 20, április 4, november 7, különböző plecsniket osztottak a jobban dolgozóknak. Jutalommal párosult, némi, nem jelentős juttatás volt ez. Sokan próbálkoztak így, a rendszer pedig ezáltal próbálta ösztönözni a lentebb lévőket arra, hogy ők is próbálkozzanak magasabbra törni azáltal, hogy jobb eredményeket hoznak”.

„Akkor (a korszak elején) munkaverseny mozgalmak voltak, sztahanovista mozgalmak. Volt munkaverseny iroda, később is a szocialista brigád mozgalom volt. Az elején egyénekről később a brigádokról szól (akik önzetlenül tudjanak másokért és az üzemért tenni, így kommunista szombat során üzemi és társadalmi elvárásokat is teljesítsenek).

„Az egyéni teljesítményeknek propaganda szerepe volt, néha olyanok voltak, néha túlzások voltak. Ennek szervezési megoldása az volt, ha egy sztahanovista egy művelet végén dolgozott, és ott lehetett legjobban lemérni a teljesítményt, akkor nagyon jól tudott teljesíteni, ha a keze alá olyanok dolgoztak, akik értették a szakmát (vagy épp ellenkezőleg nem olyan erővel álltak hozzá, és az is nyilván befolyásolta a teljesítményét). A sztahanovista azt jelentette, hogy teljesít. Egy szovjet kőműves teljesítményéhez kötődik, szovjet mintára mozgalmat építettek ki”.

A munkaversenyeket az ideológia propaganda útján is ösztönözni próbálta. Részben felhívások, részben pedig a legjobb eredményt teljesítők, a legjobb eredmények az archívumokban maguk is megjelentek (5. ábra)

5. ábra. A munkaverseny megjelenése a propagandában

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

A valós teljesítményt a gyár egyik felsővezetője a következőképp látta:

„Nem vonom kétségbe, hogy voltak túlzások és kifuttattak olyan embereket és teljesítményeket, amiket hihetetlen volt teljesíteni. Egy kőműves, akinek 2-3 segéd dolgozott alá, ő csak a téglát vagy maltet rakta, hihetetlen gyorsan ment a munka. A sztahanovizmus egyfajta kényszer, hogy tervszerűbben, tudatosabban végezzék a munkát, és hogy miként lehet többet teljesíteni. Rengeteg volt az újítás, és el is várták, hogy folyamatosan újítsanak.”

A 60-as éveket tekintve több visszaemlékező is brigád, ún. szocialista brigád mozgalmakról beszélt. A közösségi munkavégzés, illetve a munkavégzés közösségi kerete általánossá, meghatározóvá vált:

„A brigádok a 60-as évektől kezdődtek, különböző neveket vettek fel, volt olyan, hogy Komócsin szocialista brigád, aki a megyei pártbizottság titkára vagy elnöke volt. Szovjet neveket is vettek fel és naplót vezettek, vállalták, hogy moziba járnak, rendezvényekre járnak, volt abban valami, ami hasznos is volt,

jó is volt, de azért olyan színlelt volt, nem őszinte összefogás, inkább kirakat és példát mutatni, legalábbis az én meglátásom szerint. Felülről szervezték, irányították a brigádosodást. A munkaverseny iroda feladata: mérték a teljesítményt és előre mutatták, hogy mennyivel kellene hatékonyabbnak lenni, nyilvántartották, akik a munkaversenyben részt vettek, és a személyek és brigádok vállalásokat tettek, az iroda ezeket a vállalásokat pedig begyűjtötte.”

„Később az iroda ellenőrizte bizonyos események (pl. november 7-e) alkalmával a teljesítményeket, emellett egyéb értékelési időszakban is ellenőriztek és számon kértek. Ha valaki pluszt hozott, előrekerült a versenybe. Illett részt venni a versenyben és anyagilag is megérte. Nem kényszer volt, ugyanakkor elvárás fogalmazódott meg, hogy jól teljesítsen. Létezett kommunista szombat, melynek jelentése azt volt, hogy mások is mentek dolgozni, nemcsak a fizikaiak, hanem például a nem-ipariak az óvodából átmentek a kommunista műszak idején a szereldébe, a csomagolóba segítettek. Rásegítettek az alaptevékenységbe. Főként később, a szocialista brigádok keretében”.

Idővel nemcsak a munka közösségi keretei, de maguk a teljesítménybeli viszonyok is enyhültek és realisabb elvárásokat támasztottak. A teljesítmények a következőkép alakultak:

„Amikor bevezették a normát, mindennek lett idővonzata. Csak azt a tevékenységet és azzal az aktivitással kellett végezni, mely a produktumot növeli. Meghatározták, hogy milyen anyagból milyen gépen mennyi idő alatt és mit gyártsanak le. Munkanap felvételezést végeztek, mely a norma alapját jelentette. A begyakorlásból eredő normakarbantartás azt jelentette, hogyha valamit az ember egy hosszabb, huzamosabb ideig csinál, akkor a tapasztalat, a rutin nagyobb produktumot eredményez. Ez néha jelentős volt, de erre maguk a dolgozók is vigyáztak. Bármennyire is egyszerű emberek voltak, azt tudja, hogy mindig évente januárban jött a karbantartás-dehog fogok én 120%-ot csinálni, mikor tudta mi lesz a vége. Ugyanakkor a 103-105%-öt megcsinálta, mert az bérben pluszként jelentkezett. Ennek kettős éle volt, ha nagyon magasat produkált, akkor lényegesen több pénzt kapott, de jövőre onnan indult”.

6. Nők a munka frontján

Az ötvenes évektől a női foglalkoztatottság gyors ütemű bővítését szorgalmazó politikai törekvések jelentek meg. A szocialista időszak hivatalos diskurzusának propaganda jelszava volt, hogy a hatalom - a nők egyenjogúságát hirdetve - feltétlenül támogatja a nők munkába állását (Tóth 2008: 269). Ennek szellemében csak a valamilyen munkaviszonyban álló, lehetőség szerint a gyárakban, bányákban,

üzemekben, a gépállomáson traktorosként vagy a termelőszövetkezetekben dolgozó nő minősült a társadalom hasznos tagjának. A minta tehát a férfi foglalkozásokban dolgozó nő (pl. sofőr, traktoros, de akár kőműves). Az erőltetett emancipáció az élet szinte valamennyi területére kiterjedt (Valuch 2006: 67). Az iparban csak az első öt éves terv megindulása után, 1951-től vállaltak a nők egyre növekvő arányban munkát (Tóth 2003: 3). A korabeli sajtó gyakran beszámolt a munkaversenyekben is kiemelkedő, a férfiak teljesítményét messze túlszárnyaló munkásnőkről is. A propaganda szimbóluma a traktoros nő a munka frontján, a férfival egyenjogú, traktoron, overallban és pöttyös kendőben, férfias jegyek mellett női tulajdonságait is illusztrálva (Tóth 2008: 276). Farkas (2003: 65) szerint azonban a hatalmas toborzókampányok ellenére kevesen mentek el traktoros lánynak, és a propagandának nem sikerült a női traktoristából olyan hatásos szimbólumot kreálni, mint a munka férfi hőseiből. Ugyanakkor többen élmunkások is voltak, az élmunkások egyébként lakóhelyüket tekintve nagyrészt budapestiek voltak, és a nehéziparban dolgoztak. Sokan származtak magas képzettséggel rendelkező munkásszülőktől, és sokan tartoztak közülük a legképzettebb szakmunkások közé (Horváth et al. 1998: 29). Amikor az iparnak már kevesebb képzetlen női munkáskézre volt szüksége, a női egyenjogúság emlegetése háttérbe szorult (Tóth 2008: 270). A Kádár-korszak kitüntetett munkásnőit már úgy ábrázolták, mint akik nem abban különböznek munkatársaiktól, hogy rendkívüli egyéni teljesítményeket érnek el, hanem abban, hogy egy politikai jellegű mozgalomban, a szocialista brigádmozgalomban vesznek részt. A szocialista brigádmozgalom jegyében már a kollektív teljesítményt értékelték az 1950-es évek egyéni munkahőseivel szemben. A szocialista brigádban dolgozó nők kiválósága abban rejlett, hogy a többi, korábban egyedüli hősnővel ellentétben szocialista közösségben dolgoztak (Tóth 2008: 277). Míg a Rákosi időszak női munkáshősök döntően fiatalok (akik Kossuth-díjasok és sztahanovisták), addig a szocialista közösség női tipikus brigádtagja már idősebb, nem olyan fiatal, mint az 1950-es években kitüntetett nőtársa. Az 50-es években nők által végzett férfimunka dicsőséget és elismerést érdemel, míg a 60-as évektől ugyanerről a jelenségről már kuriózumként írtak róluk az újságcikkek. Debrecenben is érzékelhető volt a női keresők számának növekedése, a 60-as évek közepére a keresőképes nők 58%-a már talált munkaalkalmat, az aktív keresőkön belül a nők aránya 29,1-ről 37,0%-ra nőtt. A szektorokon belüli megoszlás változását szemlélteti az 1. táblázat:

1. tábla. A női keresők megoszlásának változása

Az aktív keresők közül %-ban			
	Ipar	mezőgazdaság	Egyéb
1949	21,6	18,7	59,7
1960	34,2	12,1	53,7

Forrás: Baranyi 1976: 317

A táblázatból jól kivehető a nők iparban való foglalkoztatásának tendenciája, a mezőgazdasági foglalkoztatás visszaszorulása.

A visszaemlékezések szerint a női munkások helyzete nem sokban különbözött a férfiakétól.

„A női munkások semmiféle megkülönböztetésben nem részesültek, nők, édesanyák gép mellett dolgoztak, amik csapták az olajat, szennyes körülmények mellett dolgoztak, a szerelde már tiszta volt, de volt esztergályos, maró nő, sok női szakmunkás. Előnyök nem voltak számukra. Nők között is volt, aki gép mellett kezdte, de osztályvezető lett”.

Korabeli vezetői vélemény szerint:

„Nem volt különbség jóformán. Bizonyos mértékben a fizetésben volt differencia, nem olyan túl nagy. Ez már az alap bérezésben is megmutatkozott, nem a teljesítmény különbség adta. Ugyanakkor a nők közül is volt kiváló szakember, gépmunkás, technológus, mérnökök. Egyes területeken, például gazdasági igazgató, több főosztályvezető, bérelszámoló szinte csak nők dolgoztak. A betanított munkások között 25-30% nő, illetve a nem-ipari foglalkozásokban, így bölcsőde, óvoda. Golyó meó válogatóként 25-30 ember dolgozott, amíg gép át nem vette, itt férfi nem tudott dolgozni, csak nő. Magas színvonalon teljesítettek”.

Voltak empátikus megjegyzések is:

„Szegények....Mindenütt a teljesítmény volt a lényeg. A nőktől ugyanúgy megköveteltek mindent, függetlenül attól, hogy otthon van család, gyerek. Fizikálisan természetesen nem, hiszen voltak olyan csapágyak (pl. az ágytok csapágy), melyek összeszerelve 28 kg voltak. A szerelés, csomagolás terén 99% nő volt, csak a beállító és irányító volt férfi. A kézimunka inkább nőknek való volt. A 28 fős műszak létszámából 8-9 nő volt. A művezetők enyhébben kívánták kezelni a nőket, de ennek ellenére ugyanúgy kellett nekik is hozni a produktumot. Általában könnyebb és tisztább munkákat végeztek, így nem a piszkos esztergagépre tették őket, hanem csak a tisztább köszörűgép mellé.”

„Volt külön szociálpolitikai igazgató, akihez a szociális kérdések tartoztak, például a nők problémájával a vállalat hogyan tud megbirkózni. A női munkaköröket a törvénykönyv és kollektív szerződés rögzítette, milyen körök, órabér, és valójában ugyanannyit követeltek, mintha férfi lett volna. Ők is műszakoltak”.

A megkérdezettek többségének nem volt tudomása arról, hogy volt-e számukra könnyebbítés. Nemigen kivételeztek velük. Az egyetlen visszaemlékező nő interjúalanyom szerint:

„Dolgoztunk. Kommunista szombatok esetén a nem termelő ágazatok munkásai (pl. mi magunk is az üzemi óvodából) átmentünk segíteni a termelésben”

6. ábra. A női idea és presztízse

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

Összefoglalás

A munkásosztály fogalma a vizsgálataim eredményei szerint nem csupán elméleti, hanem valósan megélt kategória. A rendszer kezdetétől megjelent az a politikai törekvés, hogy a társadalmi átstrukturálódás alapillére a munkásosztály legyen. Maga a fogalom történeti fejlődés eredménye. A munkássághoz tartozó alapvető kritériumok a kezdetekben elsősorban az igen kemény és nehéz ipari, és elsősorban fizikai munkavégzés. További kritériumok a munkahely megléte és biztonsága valamint az ebből fakadó anyagi (noha javarészt nem magas színvonalú) biztonság, és a lassan kiépülő városi lét. A munkásosztály értelmezése a vizsgált ideológiai rendszerben keleti mintára alapozott, ugyanakkor az előbbi kategóriákat az ideológiai kívánalmak szerint a pártirányítás és sokszor maga a dolgozó is bővítette, hogy annak részese lehessen, ezáltal létrehozva a munkásidentitást.

A munkásosztályt meghatározó gazdasági-politikai folyamatok megítélésekor szükséges kiemelni, hogy a politikai fordulatváltást követően az első időszakban egy majdcsak végletekig fokozott iparosítás és teljesítménykényszer volt, a második időszakban pedig realisabb, a társadalom érdekeit is jobban figyelembe vevő ipari rekonstrukció folytatódott. A tervgazdálkodási időszakban vált Debrecen ipari nagyvárossá, az iparosítás pedig alapvető hatással volt a városnak és vonzáskörzetének társadalmi és gazdasági életére, jelentősen nőtt a település lakossága. A korabeli propagandát tanulmányozva alapvető jellemző a teljesítmények elérésére buzdítás, a takarékoság, az érzelmek irányítása a munkaviszonyokra. Maga a debreceni nagyipar kiépítését és fejlesztését különösen később sok bírálat érte. Az iparra úgy tűnik szükség volt, az ideológia alapját is ez képezte, maga a megvalósítás módja volt visszasságokkal teli. Ennek a gyári dolgozók visszaemlékezése kissé nosztalgikus, idealizáltabb képet adott a más források által leírt valósághoz képest, és valószínű, hogy a visszaemlékezők is már főként a második telep működésével kapcsolták össze. Feltételezhető, hogy az ekkori események alapozták meg ugyanakkor azt a '70-'80-as évekbeli ipari sikertörténetet.

A munkakörülmények megítélése a korszak elején és végén eltérő. Az első időszakban nehéz munkakörülményekről, teljesítménykényszerekről lehetett hallani, a korszak második fele munkás központúbb, a munkakörülményeket néha még a mai viszonyokhoz képest is kedvezőbbnek találták. Munkaversenyek a vizsgált korszakban tipikusak, az első időszakban egyéni teljesítményekről és hőökről adnak számot, később a szocialista brigádok és vállalásaik, eredményeik kerülnek mintaként megjelenítésre. A munkateljesítmény a vizsgált időszakban a munka központi fejezete, mérhetőségi rendszerének kidolgozásával, és a teljesítmény értékelésével. A szocialista brigádok a munkások közösség központúságának, társas lénnyé való válásának eredményei. A vizsgált üzemben jellemző volt, főként a fizikai munkások esetében az időszak egészében a többműszakos, teljesítményközpontú munkavégzés. A versenyek bérre gyakorolt hatásának megítélése megosztott, mégis érzékelhető volt a teljesítmények elérésben az ilyen fajta ösztönzés (valamint az erre irányuló, munkával

kapcsolatos munkásnorma) szerepe. A Csapágy-gyár építésének második időszakában egyöntetű vélemény volt, hogy az üzem egyfajta mintaüzem, munkásközpontú, számos szociális szolgáltatást nyújtva, és presztízst is biztosítva az itt dolgozóknak.

A nők helyzetét egyöntetűen lehet megítélni. Semmiféle megkülönböztetést nem élveztek, sokszor a női szerep miatt helyzetük nehezebb volt férfitársaikénál. Az oktatás és az ezzel összekapcsolódó női emancipáció a vizsgált üzemben is éreztette hatását, számos női vezetőt is kineveltek, és egyes speciális területen jobb eredményeket értek el (és ott ezért főként őket foglalkoztatták).

Irodalom

- Baranyi Béla (1976): A szocialista termelési viszonyok kialakulása és a szocialista építés Debrecen iparában. In: Ránki György (szerk.): Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Alföldi Nyomda, Debrecen.
- Baranyi Béla (1980): A társadalom osztály- és rétegszerkezetének főbb változásai Hajdú-Bihar megyében a felszabadulástól napjainkig. In: Serfelek István (szerk.): Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Hajdú-Bihar Megyei Lapkiadó Vállalat, Debrecen.
- Baranyi Béla (1985): A Tiszántúl átalakuló társadalmi 1945-1978. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bihari Sára-Csernaburczky Zsófia–Dobos Mária–Farkas Attila–Kósa Rita Diána–Szeder Dóra Valéria (2012): A munkáslét és emlékezete Ózdon. Metszetek Társadalomtudományi Folyóirat. 1.évf.1.sz. , Debrecen, 67-84.p.
- Farkas Gyöngyi (2003): Gyertek lányok traktorra. Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. In: Korall 2003 (13.sz).
- Pál (2012): Hadiiparosítás Magyarországon 1950-1953. Rubicon 2012/3.
- Gyarmati József-Serfleik István (szerk.) (1977): A Magyar Gördülőcsapágy Művek története- A Magyar Gördülőcsapágy Művek jubileumi emlékkönyve. Hajdú Megyei Lapkiadó Vállalat, Debrecen.
- Horváth Sándor-Majtényi György-Tóth Eszter Zsófia (1998): Élmunkások és sztahanovisták, História, Germuska Pál-Murányi Gábor (2001): Polgárosodó hadiipar, 1953-1955 Heti Világgazdaság, 2001. szeptember 15.
- Germuska 20. évf. 8. sz.
- Hradil, Stefan (1995): Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf–Hradil, S.–Peschar, J. L. (szerk.): Társadalmi rétegződés. Aula Kiadó, Budapest.
- Kornai János (1993): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan, HVG, Budapest.
- Kuczi Tibor (2011): Munkásprés. A munka kikényszerítésének történetét az ipari forradalomtól napjainkig. L1Harmattan Jelenkutató Alapítvány, Budapest
- Tóth Eszter Zsófia (2003): "Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?" A vándorlás és a visszavándorlás megéléstörténetei munkásnők életútbeszéléseiben. In.: Korall 2003 Nyár
- Tóth Eszter Zsófia (2008): Nők férfias terepeken és férfi foglalkozásokban. Sic Itur Ad Astra 58.Budapest.
- Mojzesné Székely Katalin (1978): A debreceni munkásosztály helyzete, összetétele, politikai és ideológiai fejlődése (1957-1962). In: Serfelek István (szerk.): Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Hajdú-Bihar Megyei Lapkiadó Vállalat, Debrecen.
- Valuch Tibor (2005): Magyarország társadalomtörténete a XX.század második felében. Osiris Kiadó, Budapest.

- Valuch Tibor (2006): Hétköznapi élet Kádár János korában. Corvina Kiadó, Budapest.
- Valuch Tibor (2012): Munkás-társadalom-történet. Közelítések és fogalmi kérdések. Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 13.évf. 49.sz. Budapest